

SZEMLE

KÖNYVEK

KOVÁCS NÁNDOR ERIK: „NEHOGY ISMÉT PANASZT KELLJEN TENNIÜK!” A SZULTÁNI TANÁCS JOGORVOSLATI SZEREPÉNEK 17. SZÁZADI VÁLTOZÁSAI A SIKÁJET DEFTERIK TÜKRÉBEN

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2019, 271 oldal

A szerző a kötetben egy fontos oszmán forráscsoport, a sikájet defterik (SD), azaz a panaszjegyzőkönyvek bemutatására vállalkozik. Ez a forrástípus jól érzékelhetően a 16–17. századi társadalmi-gazdasági-politikai változásokhoz kapcsolódóan jelenik meg, és bár kialakulására, formai és tartalmi jellegzetességeiről, forráskritikájukról, használhatóságukról néhány résztanulmány született már, mindezidáig átfogó monográfia nem jelent meg a kérdésről. A probléma összetettségét jól mutatja, hogy a szerző is csak a panaszjegyzőkönyvek talán legizgalmasabb – és egyébként magyarországi relevanciával is bíró – születésének és első fél évszázadának időszakát vizsgálja részletesen.

A kötet első részében az oszmán jogszolgáltatás ideológiai alapjait és intézményrendszerét ismerhetjük meg. Az Oszmán Birodalomban az igazságosság eszménye alapján elvileg mindenki személyesen tehetett panaszt az uralkodó előtt, aki maga a legfőbb bírói hatalom volt, de a birodalom terjeszkedésével és felemelkedésével ez nyilvánvalóan kezelhetetlenné vált, így szerepét a szultáni díván vette át. A 17. század első felében feltűnően megszaporodtak a közvetlenül a tanácstestület elé járuló panaszosok aránya, ami egyértelműen valami változás vagy krízis indikátoraként értelmezhető. A szerző a jelenséget a birodalom gazdasági válságához köti, amikor a kényszerű és gyors állami forrásszerzés a hagyományos gazdasági-társadalmi struktúrák megtöréséhez és átalakulásához vezetett, amikor az alattvalók még mindig bíztak a kormányzati igazságosságban, de amelynek az állam már egyre kevésbé tudott megfelelni.

A második fejezetben a szerző a sikájet defterik pontos és szabatos meghatározására és lehatárolására tesz kísérletet. A levéltárakban található defterek az idők során más helyre kerültek, több esetben rosszul kategorizálták őket, össze nem tartozó szakaszokat kötöttek egybe, vagy választottak el egységes részeket. Ráadásul a fontos ügyek (*mühimme*) deftereibe továbbra is kerültek panaszos ügyek, de az SD-kben is előfordul műhimmébe való parancs. Kovács kimutatja, hogy a korábbi szakirodalom által felvetett formai érvekkel (pl. szófordulatok, dátumozás sajátosságai) nem különíthető el egyértelműen a két defter-típus. Álláspontja szerint a választóvonalat a döntés minősége és a központ eljárásrendi

szerepe jelenti: a panaszosok egyéni érdekein túlmutató, az állam működését is befolyásoló ügyről van-e szó, illetve a díván közvetlenül hozott-e döntést/ítéletet vagy helyi szintre utalta az ügy megoldását. A szerző statisztikai módszerrel igazolja, hogy az önálló SD-k megjelenése nem önmagában a műhimmékben található bejegyzések számának növekedéséhez, hanem a panaszos és jogsértéssel kapcsolatos ügyek számának drasztikus emelkedéséhez köthető.

A harmadik fejezet a SD-k diplomatikai sajátosságait veszi rengeteg példán keresztül górcső alá, bemutatva az eljárás folyamatát és az ügyekben érdekelt szereplőket is. Külön kiemelendő a történeti földrajzi elemzés is, ahol a mellékek között megtalálható térképi ábrázolásnak is köszönhetően jól érzékelhető, hogy a díván aktuális helyétől lévő távolság hogyan befolyásolja a panaszok számát, de egyéb értékes megfigyeléseket is le lehet vonni. Itt jegyezzük azonban meg, hogy a kapcsolódó, mellékletben található térképek sajnos kevésbé sikerültek: a térképi jelek túl aprók, és a helységnevek nélkül még a birodalom földrajzában járatos érdeklődő számára is szinte lehetetlen az azonosítás.

Kovács meggyőzően bizonyítja, hogy a sikájet defterik megszületése szoros összefüggésben áll a birodalomban megszorodó társadalmi konfliktusokkal, amelyet a helyi igazságszolgáltatás már nem tudott, vagy nem akart kezelni. Így az új defter-típus logikus bürokratikus válasz volt a sokszor csupán egyéni panaszok birodalmi ügyektől való leválasztásának. A kádi-hivatalok jogszolgáltatása akadozott, jogbiztosító ereje csökkent, így a panaszosok a központi kormányzattól vártak segítséget. A központ azonban az egyéni panaszok elintézését a legtöbb esetben visszautalta helyi szintre. A kádiknak a panaszos folyamatban játszott szerepét két csoportra lehet osztani: 1. az alattvalók a kádik megkerülésével közvetlenül a dívánhoz folyamodtak, 2. az ügyet maga a kádi terjesztette elő valamiféle bizonytalanság miatt, megerősítés végett vagy kompetenciadeficit okán. A szerző szerint pont a SD-k szolgálatnak bizonyítékot az ellen a széles körben elterjedt nézet ellen, hogy a kádik bíraskodása a 17. század folyamán egyre hatékonyabb és működőképesebb lett. Rámutat arra is, egyelőre milyen kevés adat van arról, hogy a panaszok elintézésére kiadott parancsokat hogyan, milyen mértékben és hatékonysággal hajtották végre.

A negyedik fejezetben a kimenő parancsok tartalmi elemzésére kerül sor. A forrással összefüggő eddigi tanulmányok szinte kizárólag a katonai-hivatali visszaélésekre, a rájákkal szembeni túlkapásokra fókuszáltak. A SD-k azonban bőséges adatot nyújtanak ezeken túl a „polgári” és büntető ügyek világából is, amelyekből nagyon színes mikrotörténelem tud kirajzolódni. A szerző öt defterből kiválasztott egyenlő számú minta alapján tizenöt ügycsoportot azonosított be a hatalom képviselőinek jogtalan pénzbehajtásától kezdve a garázdaságon át a mentességre és egyéb kérvényekre adott válaszokig. Mindegyik ügytípusra számos példát olvashatunk itt. Az illusztratív mintavétel is jól mutatja, hogy az ügyek között arányaiban meghatározó a katonai-hivatali réteg visszaéléseivel

kapcsolatos panaszok, ugyanakkor minden társadalmi csoport, mindkét nem és a különböző felekezetekhez tartozó egyének is megjelennek mind a sértettek, mind pedig a bevádolt személyek oldalán. Összességében a tartalmi elemzés is a tartományi, illetve helyi szervek működési zavaraira, feladatellátásuk elégtelenségére mutat rá.

Az utolsó fejezetben a fejedelemségekben és a magyarországi török hódoltság területéről érkezett panaszok vizsgálatára kerül sor. A szerző végigveszi azokat a kritériumokat, amelyek alapján – az oszmán kormányzat, illetve a történettudomány szerint – meghatározható a vazallusi státusz léte és minősége: leglényegesebb elemei ennek az adófizetés és a külpolitikai alárendeltség. Az oszmán források a vazallus államokat saját birtokként említik, és a helyiek-ről oszmán alattvalókként beszélnek. A SD-k arról vallanak, hogy a vazallus államok lakói vallási hovatartozás nélkül szabadon fordulhattak panaszaikkal a dívánhoz. A statisztikai elemzés azonban arra az érdekes tényre mutat rá, hogy ezzel lényegében csak a moldvai és a havasalföldi panaszosok éltek, de sem Erdélyből, sem például a Krími Kánságból nem fordultak ilyen ügyekkel a kormányzathoz. Erdély esetében ez a fejlettebb igazságszolgáltatási rendszerrel, a Portával szembeni idegenkedéssel, valamint a „törökösség” tiltásával magyarázható. A fejedelemségek esetében a Konstantinápolyval való évszázados kapcsolat, illetve a földrajzi elhelyezkedés lehet a magyarázat az ellenkező tendenciára. A mintavételes vizsgálat is azt mutatja, hogy az ügyek számában a földrajzi közelség itt is döntő: akkor szaporodnak fel az ügyek egy-egy időszakban, amikor a díván közel van, például az 1672-es kemenyeci hadjárat alatt. Jellemzően a panaszosok ekkor az oszmán hadsereg katonái voltak, akiket a helyiek raboltak ki. Kovács a továbbiakban számos példát hoz arra, milyen szerepük volt a vajdáknak ebben a keretben: 1. területileg illetékes végrehajtók, 2. vádlottak, 3. panaszosok és 4. hatalmi belviszályok szereplői is lehettek. Az esetekből jól kirajzolódik, hogy a vizsgált korszakban a vajdák a határaik mellett működő kádikkal együttműködve a birodalom igazságügyi rendszerének integráns részeként tevékenykedtek, ahol általában csak közvetítő szerepük volt az eljárásokban, döntő szavuk csak a nem muszlimok közötti ügyek esetében lehetett.

A magyarországi hódoltság viszonylatában fontos szempont, hogy a „törökösség” hazai megítélése miatt teljesen hiányoznak a díván elé vitt ügyek közül a nem muszlimok közötti esetek. A hódoltsági alattvalók birodalmi szinten egyéni panaszokkal nem, csak kollektíven jelentek meg, elsősorban a védelmüket szolgáló és a megszállók általi túlkapások ellen tiltakozó kérésekkel. A betérjesztők között zömében katonákat és tímár-birtokosokat látunk. A földrajzi tényező itt is szerepet játszik: jól látható, hogy amikor a díván közel járt vagy átvonult a magyar területeken, a kérvények száma is megugrik. A hódoltsági kérvényezés sajátosságai között ki kell emelni, hogy a nem muszlim, illetve a katonai-hivatali

rendű kérvényezők száma látványosan meghaladta a birodalmi átlagot. A fentebb besorolt 15 ügýtípusból itt csak 12 található meg, hiányzik a lopás, csalás, illetve a családjogi eset. A hódoltságban jellemző az is, hogy a katonai réteg által elkövetett visszaélések nem a rájákat, hanem az alacsonyabb rangú katonákat sújtották. A muszlim–nem muszlim konfliktus a SD-k szerint itt inkább csak a kocs mák és az abból fakadó rendbontások formájában jelentkezik. (Meg kell jegyezni, a 210. oldalon található diagrammegoldás félreértelmezhetően hasonlítja össze a birodalmi, illetve a hódoltsági ügyek arányát. A kiválasztott, úgynevezett halmozott oszlopdiagramot ugyanis egy egész részeinek összehasonlítására használják, tehát például ebben az esetben a hódoltsági összes ügýtípus megoszlását lehet vele ábrázolni. A szerző viszont két kategória – a hódoltsági és összbirodalmi – összevetésére használta, ami megzavarhatja az olvasót. Jó megoldás ennek kiküszöbölésére például a csoportosított diagram alkalmazása.)

A szerző összegzésében további kutatási irányként a SD-k és a kádi-jegyzőkönyvek összevetését, illetve a kérvényezésnek a kortárs európai államok gyakorlatával való összehasonlító elemzését jelölte ki.

A mellékletekben többek között 6 parancs átiratát és fordítását olvashatjuk. Ezt követi az Isztambuli Miniszterelnökségi Hivatal Oszmán-kori levéltárában őrzött 17. századi sikájet defterik annotált leírása, megadva többek között a dokumentumok időtartamát, az altípust, a bejegyzések számát, szerkezeti sajátosságait és egyéb, lényeges észrevételeket, jellemzőket. Az ügýtípusok megoszlását mutató kördiagramok kiválóan szemléltetik a kérdést, de a túl sok szín miatt nagyon kell figyelni az azonosításra. A 135. oldalon található kördiagrammegoldást ebben az esetben könnyebben kezelhetőnek tartom. A fentebb említett térképek mellett ezért a diagramokat is némi átalakításra javaslom, ha újabb – vagy nemzetközi – kiadásra kerül a kötet.

A recensens ugyanis reméli, hogy ezt a rendkívül rendszerezett, alapos és számtalan kérdést tisztázó, ugyanakkor újabb kutatási kérdéseket is felvető és irányt mutató monográfiát angol vagy török nyelvre fordítva hamarosan már a nemzetközi szakma is kézbe veheti és haszonnal fogja forgatni.

Csorba György